**Український державний університет
імені Михайла Драгоманова**

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 51-52

Київ – 2025

В І С Н И К
А Г Р А Р Н О Ї
І С Т О Р І Ї

51-52'2025

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарєв

B U L L E T I N O F
A G R A R I A N
H I S T O R Y

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

51-52'2025

Scientific journal

УДК 94:63(100)
В 53
DOI: 10.31392/VAH-2025.51-52

Засновник:
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Ідентифікатор медіа: R30-04514

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
https://agrarian-history.com.ua

Адміністратор сайту:
С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 11 від 25.06.2025 р.)

Підп. до друку 27.06.2025
Формат 70 х 108 1/16.
Папір офсет. Друк. різогр.
Ум. автор. арк.: 26
Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших відомостей.

https://doi.org/10.31392/VAH-2025.51-52.9
УДК 94(477)«1941/1944»

ВИКОРИСТАННЯ НАЦИСТСЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПРОГРАМ В УКРАЇНІ (1941 – 1944 РР.)

Доценко Віктор Олегович
доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: dozenkov@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0106-1385

Іжук Софія Михайлівна
магістр історії,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 17.09.02.sofia@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-6476-1843

Анотація. *У статті розкрито проблему залучення православного духовенства до реалізації політичних та соціально-економічних програм ІІІ Райху. Проаналізовано, як, легалізувавши релігійне життя, нацистський режим водночас перетворив Церкву на інструмент пропаганди й маніпуляції суспільною свідомістю, використовуючи церковний авторитет та довіру до духовенства серед населення. Розглянуто, як через релігійні публікації, пастирські послання та проповіді формувався образ ІІІ Райху як визволителя, а комуністичний режим виставлявся головним джерелом зла. Встановлено, що через церковну публіцистику, пастирські послання та публічні виступи духовенства нацистський режим здійснював інформаційно-пропагандистську кампанію, спрямовану на дискредитацію радянської влади та мобілізацію населення до співпраці з окупаційною адміністрацією. Акцентовано увагу на малодослідженій в історіографії проблемі участі українського духовенства в агітаційно-мобілізаційних акціях щодо вербування робочої сили для виїзду на робити в Німеччину, виконання трудових повинностей на місцях, сплати натуральних податків і виконання інших вимог та розпоряджень окупаційної адміністрації. Здійснено спробу оцінки неоднозначної позиції духовенства, яке, з одного боку, прагнуло відродження діяльності церковних структур, а з іншого – опинилося перед жорстким вибором між лояльністю до окупаційної влади та збереженням християнських принципів. Через аналіз відповідної періодики окупаційного періоду встановлено різні рівні участі православного кліру в реалізації окупаційної політики: від активної співпраці й агітаційної діяльності до прихованої або символічної лояльності, зумовленої прагненням уникнути репресій. Водночас підкреслюється, що окремі священнослужителі здійснювали прихований спротив, підтримували радянське чи націоналістичне підпілля, проявляли християнське милосердя через допомогу нужденним.*

Ключові слова: *Православна Церква, окупаційний режим, політична пропаганда, агітаційна кампанія, трудова мобілізація.*

Постановка проблеми. Значима роль і переважно високий моральний авторитет Православної Церкви у житті українського народу, особливо в кризові

історичні моменти, зумовлює істотний вплив її позиції щодо тих чи інших суспільно-політичних проблем на громадську думку та сприйняття існуючої дійсності. Для тоталітарного державного режиму, метою якого є встановлення максимально можливого контролю над населенням, така соціальна роль Церкви стає потенційним ресурсом і спонукає до здобуття її лояльності та подальшого залучення в ролі тактичного союзника через поширення в суспільстві відповідних наративів.

Ілюстративний прикладом розв'язання окреслених проблем є період окупації українських територій військами ІІІ Райху під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр. Тодішній досвід широкого залучення церковних діячів до поширення політичної пропаганди нацистського уряду та паралельна інструментацізація Церкви комуністичною правлячою верхівкою задля ідеологічно-пропагандистського впливу глибоко закріпились в російсько-радянській політичній системі, і цей спадок минулого століття сильно відчутний і до нині.

В умовах сьогоднішньої російсько-української війни та окупації значної частини українських територій проблема використання релігійних організацій у здобутті лояльності місцевого населення стає нагальною. Вище керівництво Російської православної церкви, як частина державно-політичного апарату та інструмент ідеологічної підтримки насаджуваного російським режимом «русского миру», та місцеве проросійське духовенство погоджуються на участь у пропагандистських кампаніях, перетворюючись у інформаційно-психологічній війні на потужний антиукраїнський чинник. Тож вивчення історичного досвіду взаємин між державою та Церквою в умовах окупації дає змогу глибше осмислити питання церковної незалежності, внутрішньої єдності, стійкості в умовах політичної нестабільності та зовнішнього тиску.

Мета. Виходячи з вище окресленого, метою нашої статті є проаналізувати залучення нацистським окупаційним режимом інститутів Православної Церкви для здійснення інформаційно-психологічного впливу на суспільство і реалізації політичних програм ІІІ Райху.

Історіографічний огляд. Проблема політики німецької окупаційної адміністрації щодо Православної Церкви та залучення православного духовенства до реалізації політичних та соціально-економічних програм ІІІ Райху ставала предметом наукових дослідження цілого ряду науковців. Наявну історіографічну канву можна умовно поділити на радянську, сучасну українську, діаспорну, західну та російську.

Масштабне використання режимом міфологеми «Великої вітчизняної війни» ставило перед радянськими науковцями завдання максимального звеличення радянської армії і таврування армії ІІІ Райху як «німецько-фашистських загарбників», «грабіжників», «варварів», «кривавих фашистських бандитів». Виходячи з цього ідеологічного підґрунтя, ними розглядались механізми інформаційно-психологічної війни та маніпулювання свідомістю населення окупованих територій. Переважно без урахування актуального в період нацистської окупації контексту українського православ'я та з упередженим ставленням до церковних діячів автокефального напрямку, зберігаючи притаманні радянським підходам риси, ці проблеми розглядає сучасна російська історіографія.

Більш глибоко та критично, хоча й не без певної суб'єктивності та тенденційності, ці питання опрацьовувала діаспорна історична думка. Її

представники, що нерідко мали власні свідчення про церковну діяльність під німецькою окупацією та зберігали унікальні архівні колекції, зокрема дослідники Д. Бурко [Бурко, 1963], Б.-Р. Боцюрків [Боцюрків, 1976], І. Власовський [Власовський, 1998], Т. Міненко [Міненко, 2000], відкидали будь-які звинувачення українського духовенства у співпраці з нацистами, а саму політику окупаційної адміністрації називали «лицемірною і руйнівною».

У сучасній українській історіографії, з огляду на поступовий відхід від радянських ідеологічних штампів і міфологем, вивчення історії українського православ'я в роки Другої Світової війни стало провідною темою. Значним ступенем неупередженості характеризуються комплексні праці Ю. Волошина [Волошин, 1997], В. Гордієнка [Гордієнко, 2015], І. Грідіної [Грідіна, 2001], В. Шайкан [Шайкан, 2010], О. Лисенка [Лисенко, 1997, 2023], Д. Вєдєнєєва [Вєдєнєєв, 2012], Н. Стоколос [Стоколос, 2004], А. Смирнова [Смирнов, 2011, 2021]. Історики О. Лисенко та Д. Вєдєнєєв акцентують увагу на формуванні системи політичного контролю та агентурного нагляду за діяльністю православного духовенства, яке для здійснення церковного служіння зобов'язувалося до виконання інформаційно-мобілізаційних функцій, визначених німецькою владою. І. Грідіна, аналізуючи різні виміри духовного життя українського населення в окупаційний період, дійшла висновку, що цинічний прагматизм політики нацистів щодо Церкви відштовхнув вірян від нової влади та зумовлював зростання їх патріотичних почуттів. Цілий ряд дослідників вивчають регіональні особливості німецької політики на захоплених українських землях, у тому числі й становище церковних громад і діяльність православного духовенства під окупацією, як-от Ю. Олійник і О. Завальнюк – Волині та Поділля [Олійник & Завальнюк, 2012], С. Стельникович – Житомирщини і Вінничини [Стельникович, 2016], І. Петренко – Кіровоградщини [Петренко, 2014] тощо.

До вивчення цих проблем у різні періоди зверталися і зарубіжні дослідники, зокрема Ф. Гейер [Heyer, 1953], В. Флетчер [Fletcher, 1965], К. Беркгоф [Berkhoff, 2000], А. Міронович [Mironowicz, 2005], К. Шайо [Chaillot, 2009] та інші. Вони, аналізуючи питання релігійного відродження на початку окупації та ставлення німецького уряду до православних церковних структур, майже не торкаються проблем використання окупантами українського духовенства у реалізації планів ІІІ Райху. Ці аспекти наукової проблеми залишаються малодослідженими та потребують подальшого фахового та критичного осмислення.

Виклад основного матеріалу. Відродження релігійного життя та інституційне відновлення українського православ'я, що відбувалося протягом першого року німецько-радянської війни, супроводжувалось повним контролем і регламентацією з боку окупаційної адміністрації всіх сфер церковного життя. Легалізація нацистами релігійної діяльності вимагала від православного духовенства немалих жертв: архієреї та клір зобов'язувались до постійної демонстрації лояльності та вірнопідданства.

Православна Церква розглядалася німецьким режимом як дієвий інструмент у веденні так званої «інформаційно-психологічної війни», що передбачала вплив на морально-психологічний стан місцевого населення та передбачала здійснення пропагандистських кампаній, спрямованих на ефективну реалізацію політичних програм окупаційного уряду. Використання морального авторитету Церкви та її

впливу на суспільство ставило перед новою владою необхідність забезпечити їй «інформаційний майданчик» задля поширення повідомлень агітаційного характеру.

Повідомлення стосовно релігійних справ стали вміщуватися на сторінках, часто і на перших шпальтах абсолютної більшості газет, котрі діяли в окупованій нацистами Україні. Знаний дослідник історії українського православ'я під час німецько-радянської війни Ю. Волошин здійснив умовний розподіл пропагандистських матеріалів, що стосувалися церковного життя, на п'ять груп: «Повідомлення про відкриття храмів; послання православних ієрархів; матеріали про відродження православ'я в різних українських регіонах; статті на тему свободи совісті; матеріали про знищення та розграбування більшовиками церков» [Волошин, 1997, с. 13].

В основі цих публікацій лежало постійне протиставлення «прихильної» релігійної політики німецької влади «брутальній» радянській. До того ж, для повідомлень пропагандистського характеру, в основі яких було викриття злочинності комуністичного режиму, переважно було достатньо говорити правду, але із замовчуванням одних фактів та особливо емоційним акцентуванням на інших. Гітлерівська система пропаганди прагнула найбільш плідно для себе використати церковних діячів заради маніпуляції свідомістю населення.

Сторінки газет, котрі виходили в райхскомісаріаті «Україна», уже в перші місяці німецько-радянської війни містили публікації про злочини більшовицької влади, у тому числі й знищення церковно-архітектурних споруд, переслідування духовенства тощо [Малаков, 2008, с. 364]. Так, наприклад, автори фундаментальної «Мартирології українських церков» наводять статтю про становище Православної Церкви на Волині після встановлення радянської влади у вересні 1939 р., опубліковану в газеті «Краківські вісті» від 12 серпня 1941 р, в основі якої лежать свідчення священика-очевидця, що зміг дістатися до Холма. Про більшість сільських храмів згадується як про нечинні, «знечищені та спустошені», церковні святощі «знищені й спрофановані», народ «стероризований і переляканий» [Мартирологія українських церков, 1987, с. 673-676].

Наступного 1942 р. в Києві із санкції окупаційної влади було відкрито виставку, присвячену зруйнованим більшовиками культурним пам'яткам. До річниці захоплення німцями Києва, що відзначалась 19 вересня 1942 р., зусиллями Музею-Архіву готувалася виставка із тематикою «визволення Києва німецькою армією від жидо-більшовицького гніту та відродження господарчого і культурного життя Києва». Організація таких заходів виступала частиною нацистської пропагандистської кампанії та передбачала залучення української не лише церковної, а й інтелектуальної еліти, як-от відомого українського історика і політичного діяча Олександра Оглоблина (протягом осені 1941 р. – голови Київської міської управи), котрий і інформував про це в листі до митрополита Іларіона (Огієнка), датованому липнем 1942 р. [Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона), 2011, с. 281].

У різних засобах масової інформації, діючих в окупованих регіонах, робився акцент на тому, що нацистський режим несе населенню захоплених територій релігійну свободу. Практично у всіх посланнях православних ієрархів, публічних зверненнях духовенства, постановах церковних зборів була обов'язковою згадка про

«звільнення народу від безбожної більшовицької влади», подяка фюреру та прославлення військової доблесті німецької армії.

Одним із найбільш ранніх прикладів є матеріали обласного Почаївського Собору єпископів, датованого серпнем 1941 р., котрі збереглися в архіві сучасника тих подій отця Тимофія (Міненка). Зазначені соборні постанови із компліментами А. Гітлеру цитує у своїй відомій монографії «Між хрестом, свастикою і червоною зіркою...» сучасний дослідник українського православ'я в роки Другої світової війни А. Смирнов, наводячи звернення єпископів визволеної з рук більшовицької влади німецькими «непереможними жовнірами» Православної Церкви в Україні до «свого Великого Визволителя», «вибраного Божого – Фюрера Адольфа Гітлера» [Смирнов, 2021, с. 16].

Дослідник Ю. Скрипниченко, характеризуючи вербувально-агітаційні засоби німецької пропаганди на території окупованої Харківщини, ілюструє їх поширеним тоді листівками-молитвами: «Адольф Гітлер, ти наш вождь. Ім'я твоє наводить трепет на ворогів. Хай прийде третя імперія твоя. І нехай здійсниться воля твоя на землі...» [Скрипниченко, 2023, с. 85].

Наведені формулювання поступово перетворилися на звичну та невід'ємну частиною абсолютної більшості оприлюднених послань церковних діячів. Так, єпископ Переяславський і вікарій Київський Мстислав (Скрипник) у листі до редакції газети «Українське слово» з нагоди його архіпастирського візиту до Золотоноші в липні 1942 р. разом із подяками та закликами до об'єднання також згадує про необхідність «чесною працею на всіх ділянках... громадського життя допомогти славній німецькій армії та її Великому Вождю наблизити день остаточної перемоги правди над злом», джерелом якого називає «комуністично-безбожницьку» Москву [Українське слово, 1942/71, с. 4].

Газета «Костопільські вісті» у вересні 1942 р. надрукувала статтю про призначення нового єпископа Рівненського і Крем'янецького Платона (Артем'юка), у якій цитується архіпастирський лист владики до вірних його єпархії. Тут також присутні поширені у використанні українською православною ієрархією формулювання подяк і прослав «славного непереможного лицарського війська під проводом високого вождя Адольфа Гітлера...». І знову серед піднесеної промови, між іншим, іде згадка про підтримку німецької армії українським народом через працю і матеріальні блага [Костопільські вісті, 1942/35, с. 4].

Чітко виражений політичний та агітаційно-пропагандистський характер мала відозва єпископа Володимир-Волинського і Ковельського Мануїла (Тарновського), оприлюднена у вересні 1943 р. на першій шпальті газети «Костопільські вісті». Владика в цьому зверненні апелює до пам'яті своєї пастви про страшні злочини радянської влади проти українського народу та Православної Церкви. Показовою є згадка ієрарха про Вінницьку трагедію, інформація про яку стала відома загалу тільки за умов нацистської окупації: «Чи ми, українці, не чуємо позамогильних зітхань тих тисяч наших братів, що їхніми трупами кровожадне НКВД наповнило широкі ниви міста Вінниці?..» [Костопільські вісті, 1943/38, с. 1].

Німецька влада в залученні Церкви до ідеологічної роботи звертала увагу насамперед на тих православних релігійних діячів, що зазнали переслідувань з боку радянського режиму. Сильне та небезпідставне невдоволення більшовицькою владою сприяло прихильності цих священнослужителів до нової влади та їхній

ідейній залученості до реалізації планів ІІІ Райху. Ілюстративним прикладом є митрополит Харківський Феофіл (Булдовський), котрий після кількарічної перерви в радянський період за підтримки німецької окупаційної адміністрації повернувся до активної церковної діяльності. У всіх парафіях його юрисдикції систематично виголошувалися проповіді пронацистського характеру, за кожним богослужінням поминалися А. Гітлер і його уряд, прославлялася армія ІІІ Райху – «визволителька України з комуністичного полону».

У секретних донесеннях командира служби безпеки при СС міста Харкова про настрої населення та релігійне життя йдеться, що в резиденції владики Феофіла (Булдовського) щонеділі після служби забезпечується обідом майже сотня потребуючих людей. Це харчування частково забезпечується німецькими організаціями. Тут же нацистські спецслужби і пояснюють причину такої благодійності (яка в інших регіонах, як вже зазначалося, була забороненою): такий захід, що здається незначним, сильно сприяє зростанню релігійності серед населення, а «одержувачі пожертвувань ведуть жваву усну пропаганду, яку підтримують усі віруючі Церкви». Ефект від цих заходів посилювався регулярним публікуванням у місцевій пресі подяк за таку жертовність «справжньому пастирю Божому», тобто митрополиту Феофілу (Булдовському), що посилювало його вплив і авторитет у суспільстві [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 479, арк. 38].

За даними доповідної записки радянського наркома внутрішніх справ В. Сергієнка від березня 1943 р., митрополит Харківський Феофіл (Булдовський) влітку 1942 р. оприлюднив послання «До віруючих землі української», у якому «до непристойності» вихваляв німців, а більшовиків порівнював із старозавітніми чудовиськами. Крім того, владика був одним із тих ієрархів, хто надсилав вітання німецькій адміністрації та брав участь у святкуваннях річниці початку німецько-радянської війни [Скрипниченко, 2023, с. 85-86].

Німецька окупаційна влада в питанні використання ресурсів церковного впливу на суспільство не обмежувалася тільки вимогою публічних виявів прихильності та лояльності православного духовенства. У Церкві нацисти вбачала потужний агітаційний потенціал, який спрямовувався на мобілізацію місцевого населення захоплених територій до виконання військово-політичних та економічних програм ІІІ Райху.

Від імені церковних очільників окупанти розповсюджували листівки вербувального характеру з переконанням місцевого населення в необхідності відкликатися на відозви німецької адміністрації. Дієву підтримку окупаційної політики нацисти вимагали як від автономістів, так і від автокефального духовенства. Переважна більшість агітаційно-мобілізаційних звернень стосувалися української молоді, проте церковні діячі нерідко адресували свої заклики не стільки хлопцям і дівчатам, скільки старшому поколінню. Про це свідчать систематичні згадки у відозвах ієрархів про потребу приучення до дисципліни, праці та порядку.

Ще в жовтні 1941 р., до початку розгортання окупантами агітаційно-мобілізаційних кампаній, Херсонська Православна Церковна Рада за ініціативи місцевого нацистського чиновника видала заяву, в якій обіцяла сприяти вихованню населення в покорі новій окупаційній владі: «обов’язком [українців] є допомагати німецькому народові в його великій боротьбі проти більшовизму і без нарікань переносити всі жертви... будемо вказувати людям у всіх проповідях, – йшлося в

заяві, підписаній 22 священиками та церковними старостами, – і вчити їх терпіти позбавлення харчів та інших необхідних ресурсів з огляду на велику мету остаточного визволення від безбожницького більшовицького панування...» [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 1, спр. 50, арк. 27].

У цьому ж дусі виходили звернення українських ієрархів у наступні роки окупації. Єпископ Подільський і Вінницький Дамаскин (Малюта) у своєму великому пастирському посланні, опублікованому в лютому 1942 р. на сторінках газети «Український голос», всілякими прийомами демонструючи свою вірнопідданість керівництву райхскомісаріату, зазначає, що перед Церквою стоїть лиш одне дійсно важливе завдання – «виховати молодь в дусі нових часів» [Український голос, 1942/14, с. 3]. Подібні пропагандистські лозунги у своїх відозвах використовував і єпископ Вінницький Євлогій (Марковський), так закликаючи свою паству: «...віддаймо, що маємо, на допомогу Армії, станьмо всі до праці, на яку нас поставлять, – йшлося в прокламації владики до духовенства і віруючих, – і дітей своїх пошлем туди, куди нам скажуть. Не мусить бути в ці дні... місця для саботажу» [Голос Волині, 1943/64, с. 2].

Інший очільник Житомирської та Вінницької православних кафедр єпископ Григорій (Огійчук), пізніше ув'язнений через критику нацистської політики, при закликах молоді виконувати трудову повинність на користь ІІІ Райху використовував гасла антисемітського змісту: «Жидівство добре знає, що наша праця в Німеччині є боротьбою з ними... Кожен, хто відмовляється працювати в Німеччині, цим допомагає юдо-комуністам, – маніфестував архієрей, – а тому ми повинні собі це усвідомити і всі стати на боротьбу...». Розповіді про неймовірно важку працю в Німеччині владика називає «залякуваннями жидівської пропаганди», і заперечує їх численними листами від українців-остарбатерів і свідченнями «про культурну, щасливу, з повним матеріальним забезпеченням працю» тих, хто звідти повернулися [Голос Волині, 1943/64, с. 3].

Єпископ Полтавський і Лубенський Веніамін (Новицький) у своїй відозві, що вийшла в листопаді 1942 р. на сторінках кременчуцької газети «Дніпрова хвиля», згадуючи про страшні злочини безбожної більшовицької влади, із допомогою емоційного контрасту високо підносить німецьку окупаційну владу, говорячи про «невгасиме полум'я щирої вдячності визволителям нашим за визволення нас від жахливої неволі своєю самопожертвою». Владика закликає вірних не залишатися осторонь воєнної боротьби німецьких вояків «за волю і добробут всіх», та відразу нагадує про добровольців, котрі ще з весни того ж року зголосилися поїхати на працю до Німеччини. Ключовою тезою наведеного єпископського звернення виділяється заклик до селян та робітників-українців «свідомо зрозуміти свій довг... [та] дати на робітничий фронт свою силу через запис до виїзду на роботу до Німеччини». Примітним є постійний наголос владики на небажанні німецької влади кого-небудь примушувати в такій «самозрозумілій» ситуації [Дніпрова хвиля, 1942/96, с. 4].

Дуже схожі формулювання використані у вищезгаданій відозві єпископа Володимир-Волинського і Ковельського Мануїла (Тарнавського) із вересневого випуску 1943 р. газети «Костопільські вісті». Владика картав свою паству за сприйняття німецького уряду як окупантів і ворогів, переконуючи не стріляти в спини німецьких вояків з лав червоноармійських партизан. Навпаки, агітуючи до

виконання розпоряджень окупаційної влади, він ставить «заблуканим братам» риторичне питання про правильність «уступу з господарчого фронту, відказу від достави контингентів визволителям». Владика звертається до громадян із закликом «до щирої і беззастережної праці на користь власних інтересів через виконування своїх громадянських обов'язків, ... [щоб через] приятельство з Німеччиною заслужити собі право зайняти відповідне місце в сім'ї народів світу» [Костопільські вісті, 1943/38, с. 1].

Одним з найважливіших громадянських обов'язків, окрім виїзду на роботи до Німеччини, була трудова повинність населення на рідних землях, що передбачала насамперед оброблення та засівання максимально можливих розмірів поля. Зібраний врожай збіжжя та іншої сільськогосподарської продукції німецька влада великими обсягами постачала до Райху та на потреби свого війська. У цьому питанні окупаційна адміністрація теж широко використовувала агітаційний потенціал Православної Церкви.

У квітні 1943 р. архієпископ Херсонський та Миколаївський Антоній (Марценко) на сторінках газети «Бобринецький голос» звертався з архіпастирським посланням до мирян і духовенства Херсонської єпархії із закликами не залишати землю пустою і необробленою. Говорячи про особистий інтерес у цьому кожного українця та апелюючи до страху голодної загибелі, що досі висів над людьми, владика не забуває і про потреби німців: «... кличу Вас, від усього серця, прийти на допомогу самим собі, своєму народу, своїй батьківщині і обробити всю землю, що є в нашому розпорядженні, щоб жоден шматок її не залишився вільним, – звертається ієрарх, і продовжує: ...щоб ми в майбутньому були не тільки ситі, а й підтримали своєю працею героїчні зусилля славетної німецької армії в її остаточній перемозі над більшовизмом...» [Бобринецький голос, 1943/14, с. 4].

Звернення зі схожими настановами українській пастві від вищезгаданого єпископа Подільського і Вінницького Дамаскина (Малюти) цитує з архівних джерел дослідник А. Смирнов: «Німці звільнили Україну від більшовизму, тому мають повне право вимагати для своєї армії хліба і споживчих продуктів та чекати від вас широкої допомоги і сумлінної праці» [Смирнов, 2021, с. 288].

Митрополит Полікарп (Сікорський), Адміністратор Української автокефальної православної церкви, у своєму посланні до вірних, уміщеному на сторінки газети «Холмська земля» у червні 1943 р., звертаючись до молоді із закликом не вірити радянській пропаганді, переконував уникати саботажу розпоряджень окупаційної адміністрації. Першоієрарх УАПЦ назвав важливим обов'язком для молодих українців надавати «повну активну допомогу на всіх ділянках німецькій владі для самозбереження народу...». До подібних закликів і впливу на паству своїм авторитетом владика Полікарп спонукав і все українське автокефальне православне духовенство [Холмська земля, 1943/24, с. 4].

Такі заклики єпархіальних архієреїв, що регулярно виходили на сторінках розтиражованих газет окупаційного періоду, не могли оприлюднюватися без відома, санкції та нерідко і безпосередньої участі самих церковних очільників. Масовість поширення цих і подібних відозв через тисячні тиражі газетних випусків, влучні сентенції таких звернень й авторитетність церковних ієрархів серед народу сприяли потужному впливу на громадську свідомість і значному пропагандистському ефекту

задля успішної реалізації не лише політичних, а й економічних планів ІІІ Райху, передусім у вербуванні остарбайтерів з-поміж українців.

Агітаційна дієвість подібних прокламацій вищого духовенства була достатньо вагомою, щоб стати об'єктом пильної уваги радянської контррозвідки. Оперативна група НКВС УРСР у розвідувальному зведенні про діяльність українських націоналістів на окупованих територіях доповідала про лояльність та співпрацю з нацистами очільника УАПЦ архієпископа Полікарпа (Сікорського), котрий, як стверджувалося, поставив перед священнослужителями вимогу у церковних проповідях «закликати прихожан добровільно їхати до Німеччини на роботу, вступати до лав армії чи на воєнне виробництво, а всіх ухилянтів оголосити свідомими помічниками ворога» [Розвідувальне зведення оперативної групи НКВС УРСР про діяльність українських націоналістів на території, тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками, 1942, с. 99].

Публічні звернення такого характеру виходили не лише від керівництва автокефальної Церкви. Глава Української автономної православної церкви митрополит Олексій (Громадський) також звертався до пастви з проповідями і посланнями, котрі містили подібні агітаційні сентенції. Так, навесні 1943 р., незадовго до смерті архієрея, білоцерківська газета «Дзвін волі» випустила у світ одне з таких послань, де владика закликав молодь «допомогти народові-герою і заступити його кращих синів на нивах і при верстатах, бо ж героїчна армія потребує хліба і засобів оборони...». Схиляючи адресатів послання довіряти німецьким запевненням, що робота в Німеччині оплатиться сторицею, церковний очільник ставив таке ж завдання перед усім кліром АПЦ, а саме: «силою переконуючих слів викликати серед вірних почуття святого обов'язку – сумлінною працею в тилу допомогти Німецькій армії на фронтах...» [Дзвін волі, 1943/23, с. 4].

Пронімецькі заклики глави автономної Церкви мали потужний ефект. Дослідники відзначають особливу запопадливість її духовенства в служінні новій владі. У джерелах зберігся факт про те, що наприкінці 1941 р. Почаївська лавра, підпорядкована митрополиту Олексію (Громадському), надала окупаційній армії велику кількість меду, яблук та інших продуктів [Кралюк, 2023].

Однак із таким підходом до відносин з окупаційною владою погоджувались далеко не всі українські православні. Як священики, так і активні віряни, за словами історика О. Лисенка, зберігали патріотизм, шукали можливостей надати допомогу радянським партизанам, пораненим та інвалідам, військовополоненим, немічним, старим і дітям-сиротам, займалися порятунком єврейських сімей, допомагали місцевому населенню уникнути примусового вивезення до Німеччини на роботу [Лисенко, 1997, с. 63].

Позицію православного вищого духовенства досить чітко аналізує дослідник В. Шайкан: «...українські церкви в окупаційний період у питаннях ідеологічної орієнтації опинилася в досить скрутному становищі. З одного боку, церква змушена була сповідувати християнські цінності, залишатися з паствою, розділяти тягар окупації, надавати духовну підтримку і певну надію на краще майбутнє, а з іншого, – жорстокий окупаційний режим не дозволяв їй бути нейтральною щодо нової влади і змушував підтримувати ідеологічні та соціально-економічні заходи гітлерівців».

Такими обставинами автор пояснює процес ідеологічного розшарування православного кліру на кілька категорій: «одна частина ставала на шлях відвертої

колаборації, сподіваючись на повну поразку більшовицького режиму. Інша частина вела подвійну гру – офіційно не виступала проти окупаційної влади, обмежуючись у своїй діяльності релігійними питаннями, а неофіційно співпрацювала з патріотичним рухами або вела роботу на зрив заходів окупантів. Були й ті, хто цілковито став на бік займанців і пройшов цей шлях до кінця...» [Шайкан, 2010, с. 321-322].

Крім того, досить складно оцінити рівень самостійності православного духовенства у створенні змісту нацистських пропагандистських звернень, а також особисте ставлення священнослужителів до окупантів. Відомо лише, що ієрархи далеко не завжди були ідейно переконаними прихильниками нацистського режиму, як про це йшлося в їхніх публічних виступах.

Так, джерела свідчать, що з 1942 р. єпископ Житомирський і Бердичівський Леонтій (Филипович) готував тексти звернень до населення на основі тез, наданих референтом з релігійних питань при генеральному комісаріаті Лангольфом, тобто за вказівками окупантів. Водночас єпископ Житомирський і Вінницький Григорій (Огійчук) відкрито виступав проти колоніальної політики нацистів, за що був заарештований восени 1942 р. [Стельникович, 2016, с. 311-312].

Це підтверджує дослідник А. Смирнов, акцентуючи увагу на тому, що єпископи були змушені використовувати реверанси в сторону окупантів і підписувати архіпастирські відозви подібного змісту, молитися на богослужіннях за німецьку владу та військо, називає такі кроки вимушеними «задля виживання в ситуації "між молотом і ковадлом"» [Смирнов, 2011]. Ще одна з причин згоди на імітацію такої показової лояльності – надії багатьох церковних діячів на справжнє релігійне відродження та реалізацію державницьких прагнень українців, що, однак, виявилося повною ілюзією в тогочасних умовах, оскільки подібні привілеї для українців не відповідали інтересам ІІІ Райху.

Висновки. Таким чином, на окупованих під час німецько-радянської війни українських територіях відроджена та інституалізована Православна Церква стала важливим інструментом у реалізації нацистської інформаційно-пропагандистської політики. Через авторитет православного духовенства окупаційна влада прагнула впливати на населення, формуючи антирадянські настрої, підтримку трудової мобілізації та подяк німецькій армії. Публічні послання архієреїв, статті в пресі та церковні проповіді часто містили заклики працювати на користь Райху, їхні автори прославляли німецьких солдатів і навіть особисто Гітлера, при цьому замовчуючи справжні наміри окупантів щодо українського народу. Разом із тим, позиція православного духовенства не була одностайною. Деякі священики щиро співпрацювали з нацистами, сподіваючись на остаточне знищення радянської влади та відновлення незалежної України. Інші займали обережну позицію – офіційно демонстрували лояльність, але водночас у приватному порядку допомагали радянським партизанам, ховали євреїв, підтримували знедолених та переслідуваних. Деякі архієреї навіть відкрито критикували окупаційний режим, за що зазнавали переслідувань і арештів. Важливо зазначити, що більшість агітаційних звернень, які виходили під іменами церковних очільників, створювались під диктовку або при прямій участі нацистських чиновників. Їх завданням була відповідна ідеологічна обробка населення та його спонукання до виконання політичних, економічних і військових цілей ІІІ Райху. У цих умовах духовенство часто діяло в атмосфері примусу та страху, балансуючи між бажанням вижити, прагненням до релігійного

відродження та вимушеною участю в реалізації пропагандистської політики окупаційної адміністрації.

Список використаних джерел та літератури

Berkhoff, K. 2000. Was there a religious revival in Soviet Ukraine under the Nazi regime? *The Slavonic and East European Review*, 78 (3), 536–567.

Chaillot, C. 2009. *L'Église orthodoxe en Europe occidentale au XXe siècle.* Paris.

Fletcher, W. 1965. *Study in survival: The Church in Russia 1927–1943.* London: S.P.C.K.

Heyer, F. 1953. *Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945.* Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Müller.

Mironowicz, A. 2005. *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku.* Białystok.

Божою милістю, смиренний Антоній, Архієпископ Херсонський та Миколаївський. Архіпастирське послання до боголюбивих мирян та духівництва Херсонської епархії, 1943, *Бобринецький голос,* 9 квітня, 14 (27), 4.

Боцюрків, Б.-Р. 1976. Головні тенденції та етапи радянської релігійної політики. *Ювілейний збірник Української Вільної Академії наук в Канаді, 139–153.* Вінніпег-Манітоба: Видання УВАН.

Бурко, Д. 1963. Відродження Української Церкви в 1941–43 роках. *Рідна Церква,* 56, 4–7.

Вєдєнєєв, Д. & Лисенко, О. 2012. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал,* 4, 104–126.

Відозва епископа Полтавського і Лубенського Веніаміна, 1942, *Дніпрова хвиля,* 28 листопада, 96 (113), 4.

Власовський, І. 1998. *Нарис історії Української православної церкви,* т. 4, ч. 2. Київ.

Волошин, Ю. 1997. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.).* Полтава.

Гордієнко, В. 2015. Відновлення діяльності православної церкви в Україні в період нацистської окупації 1941–1944 рр. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*, (92 (1)), 52–56.

Грідіна, І. 2001. *Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір* [Дис. д-ра іст. наук]. Донецький національний університет.

До перебування владики Мстислава, єпископа Переяславського, в м. Золотоноші. Лист до редакції, 1942, *Українське слово,* 19 липня, 71, 4.

Євлогій, смиренний єпископ Вінницький. Архіпастирський лист до всечесного духовенства і вірних Святої Православної Церкви Вінницької Єпархії, 1943, *Голос Волині,* 1 червня, 64, 3–4.

Зінкевич, О. (Ред.) 1987. Мартирологія українських церков, т. 1: Українська Православна Церква: документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто: Смолоскип.

Кралюк, П. 2023. *Як під час німецької окупації в Почаївській лаврі створили церковну структуру Московського патріархату.* Аргумент. [Електронний ресурс]: https://argumentua.com/stati/yak-p-d-chas-n-metsko-okupats-v-pocha-vsk-i-lavr-stvorili-tserkovnu-strukturu-moskovskogo-patr

Лисенко, О. 1997. Патріотична діяльність духовенства України у роки війни. *Економіка СРСР у роки Великої Вітчизняної війни,* ч. 2, с. 63–68. Санкт-Петербург.

Лисенко, О. 2023. *Поза Божими заповідями: релігійна політика тоталітарних режимів в Україні у 1939–1946 роках.* Київ: Інститут історії НАН України.

Малаков, Д. В. 2008. *Кияни. Війна. Німці.* Київ: Амадей.

Мануїл, епископ Володимир-Волинський и Ковельський. Відозва, 1943, *Костопільські вісті,* 26 вересня, 38 (112), 2.

Міненко, Т. 2000. *Православна церква в Україні під час Другої світової війни (1939–1945),* т. 1. Вінніпег; Львів.

Олійник, Ю. & Завальнюк, О. 2012. *Нацистський окупаційний режим в генеральній округі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.).* Хмельницький: Поліграфіст-2.

Пастирське послання чесним Ієреям, преподобному монашеству і всім православним чадам пастви Подільської Єпископа Подільського і Вінницького Дамаскина, 1942, *Український голос,* 15 лютого, 14 (40), 3.

Петренко, І. 2014. *Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр.* Кіровоград: Центрально-Українське видавництво.

Послання Владики Олексія, 1943, *Дзвін волі,* 21 березня, 23 (119), 4.

Послання до вірних митрополита Полікарпа, 1943, *Холмська земля,* 13 червня, 24, 3.

Преловська, І. (Упор.) 2011. *Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910–1969.* Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Розвідувальне зведення оперативної групи НКВС УРСР про діяльність українських націоналістів на території, тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками від 19 вересня 1942 року. Волошин, Ю. 1997. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)*, Полтава, 98–100.

Скрипниченко, Ю. 2023. Вербувально-пропагандистська агітація православної автокефальної церкви серед населення Харківщини в роки Другої світової війни. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія,* 14 (56), 80–87.

Смирнов, А. 2021. *Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни*. Одеса: Гельветика.

Смирнов, А. 2011. *Український автокефальний рух в роки німецької окупації: міфи та реалії.* Релігія в Україні. [Електронний ресурс]: https://www.religion.in.ua/main/history/12608-ukrayinskij-avtokefalnij-rux-v-roki-nimeckoyi-okupaciyi-mifi-ta-realiyi.html

Стельникович, С. 2016. *Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.)* [Дис. д-ра іст. наук]. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.

Український єпископ у Рівному, 1942, К*остопільські вісті,* 6 вересня, 35 (59), 3.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ).

Шайкан, В. 2011. *Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр.* [Дис. д-ра іст. наук]. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди.

References

Berkhoff, K. 2000. Was there a religious revival in Soviet Ukraine under the Nazi regime? *The Slavonic and East European Review,* 78 (3), 536–567.

Bozhoiu mylistiu, smyrennyi Antonii, Arkhiiepyskop Khersonskyi ta Mykolaivskyi. Arkhipastyrske poslannia do boholiubyvykh myrian ta dukhivnytstva Khersonskoi eparkhii, 1943, *Bobrynetskyi holos,* 9 kvitnia, 14 (27), 4. [in Ukrainian].

Botsiurkiv, B.-R. 1976. Holovni tendentsii ta etapy radianskoi relihiinoi polityky. *Yuvileinyi zbirnyk Ukrainskoi Vilnoi Akademii nauk v Kanadi, 139–153.* Vinnipeh-Manitoba: Vydannia UVAN. [in Ukrainian].

Burko, D. 1963. Vidrodzhennia Ukrainskoi Tserkvy v 1941–43 rokakh. *Ridna Tserkva,* 56, 4–7. [in Ukrainian].

Chaillot, C. 2009. *L'Église orthodoxe en Europe occidentale au XXe siècle.* Paris.

Do perebuvannia vladyky Mstyslava, yepyskopa Pereiaslavskoho, v m. Zolotonoshi. Lyst do redaktsii, 1942, *Ukrainske slovo,* 19 lypnia, 71, 4. [in Ukrainian].

Fletcher, W. 1965. *Study in survival: The Church in Russia 1927–1943.* London: S.P.C.K.

Heyer, F. 1953. *Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945.* Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Müller.

Hordiienko, V. 2015. Vidnovlennia diialnosti pravoslavnoi tserkvy v Ukraini v period natsystskoi okupatsii 1941–1944 rr. *Hileia: naukovyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats,* 92 (1), 52–56. [in Ukrainian].

Hridina, I. 2001. *Pravoslavna tserkva v Ukraini pid chas Druhoi svitovoi viiny 1939–1945 rr.: liudskyi vymir* [Dys. d-ra ist. nauk]. Donetskyi natsionalnyi universytet. [in Ukrainian].

Kraliuk, P. 2023. *Yak pid chas nimetskoi okupatsii v Pochaivskii lavri stvoryly tserkovnu strukturu Moskovskoho patriarkhatu.* Arhument. [Elektronnyi resurs]: https://argumentua.com/stati/yak-p-d-chas-nmetsko-okupats-v-pocha-vsk-i-lavr-stvorili-tserkovnu-strukturu-moskovskogo-patr [in Ukrainian].

Lysenko, O. 1997. Patriotychna diialnist dukhovenstva Ukrainy u roky viiny. *Ekonomika SRSR u roky Velykoi Vitchyznianoi viiny,* ch. 2. Sankt-Peterburh, 63–68. [in Ukrainian].

Lysenko, O. 2023. *Poza Bozhymy zapovidiamy: relihiina polityka totalitarnykh rezhymiv v Ukraini u 1939–1946 rokakh.* Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Malakov, D. V. 2008. *Kyiany. Viina. Nimtsi.* Kyiv: Amadei. [in Ukrainian].

Manuil, epyskop Volodymyr-Volynskyi y Kovelskyi. Vidozva, 1943, *Kostopilski visti,* 26 veresnia, 38 (112), 2. [in Ukrainian].

Minenko, T. 2000. *Pravoslavna tserkva v Ukraini pid chas Druhoi svitovoi viiny (1939–1945),* T. 1. Vinnipeh; Lviv. [in Ukrainian].

Mironowicz, A. 2005. *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku.* Białystok.

Oliinyk, Yu. & Zavalniuk, O. 2012. *Natsystskyi okupatsiinyi rezhym v heneralnii okruzi «Volyn-Podillia» (1941–1944 rr.).* Khmelnytskyi: Polihrafist-2. [in Ukrainian].

Pastyrske poslannia chesnym Iiereiam, prepodobnomu monashestvu i vsim pravoslavnym chadam pastvy Podilskoi Yepyskopa Podilskoho i Vinnytskoho Damaskyna, 1942, *Ukrainskyi holos,* 15 liutoho, 14 (40), 3. [in Ukrainian].

Petrenko, I. 2014. *Natsystskyi okupatsiinyi rezhym na Kirovohradshchyni 1941–1944 rr.* Kirovohrad: Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo. [in Ukrainian].

Poslannia do virnykh mytropolyta Polikarpa, 1943, *Kholmska zemlia,* 13 chervnia, 24, 3. [in Ukrainian].

Poslannia Vladyky Oleksiia, 1943, *Dzvin voli,* 21 bereznia, 23 (119), 4. [in Ukrainian].

Prelovska, I. (Upor.) 2011. *Lysty hromadskykh diiachiv, predstavnykiv ukrainskoi nauky, kultury i tserkvy do Ivana Ohiienka (mytropolyta Ilariona) 1910–1969.* Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [in Ukrainian].

Rozviduvalne zvedennia operatyvnoi hrupy NKVS URSR pro diialnist ukrainskykh natsionalistiv na terytorii, tymchasovo okupovanii nimetsko-fashystskymy zaharbnykamy vid 19 veresnia 1942 roku. *Voloshyn, Yu. 1997. Ukrainska pravoslavna tserkva v roky natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.).* Poltava, 98–100. [in Ukrainian].

Shaikan, V. 2011. *Ideolohichna borotba v Ukraini periodu Druhoi svitovoi viiny 1939–1945 rr.* [Dys. d-ra ist. nauk]. Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. H. Skovorody. [in Ukrainian].

Skrypnychenko, Yu. 2023. Verbuvalno-propahandystska ahitatsiia pravoslavnoi avtokefalnoi tserkvy sered naselennia Kharkivshchyny v roky Druhoi svitovoi viiny. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats DDPU imeni Ivana Franka, Seriia Istoriia,* 14 (56), 80–87. [in Ukrainian].

Smyrnov, A. 2021. *Mizh khrestom, svastykoiu i chervonoiu zirkoiu: ukrainske pravoslavia v roky Druhoi svitovoi viiny.* Odesa: Helvetyka. [in Ukrainian].

Smyrnov, A. 2011. *Ukrainskyi avtokefalnyi rukh v roky nimetskoi okupatsii: mify ta realii.* Relihiia v Ukraini. [Elektronnyi resurs]: https://www.religion.in.ua/main/history/12608-ukrayinskij-avtokefalnij-rux-v-roki-nimeckoyi-okupaciyi-mifi-ta-realiyi.html [in Ukrainian].

Stelnykovych, S. 2016. *Natsystskyi okupatsiinyi rezhym na terytorii Zhytomyrsko-Vinnytskoho rehionu i mistseve naselennia: paraleli isnuvannia y borotby (1941–1944 rr.)* [Dys. d-ra ist. nauk]. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVOU). [in Ukrainian].

Ukrainskyi yepyskop u Rivnomu, 1942, *Kostopilski visti,* 6 veresnia, 35 (59), 3.

Vidozva epyskopa Poltavskoho i Lubenskoho Veniamina, 1942, *Dniprova khvylia,* 28 lystopada, 96 (113), 4. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D. & Lysenko, O. 2012. Relihiini konfesii Ukrainy yak obiekt operatyvnoi rozrobky nimetskykh i radianskykh spetssluzhb (1943–1945 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal,* 4, 104–126. [in Ukrainian].

Vlasovskyi, I. 1998. *Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy,* t. 4, ch. 2. Kyiv. [in Ukrainian].

Voloshyn, Yu. 1997. *Ukrainska pravoslavna tserkva v roky natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.).* Poltava. [in Ukrainian].

Yevlohii, smyrennyi yepyskop Vinnytskyi. Arkhipastyrskyi lyst do vsechesnoho dukhovenstva i virnykh Sviatoi Pravoslavnoi Tserkvy Vinnytskoi Yeparkhii, 1943, *Holos Volyni,* 1 chervnia, 64, 3-4. [in Ukrainian].

Zinkevych, O. (Red.) 1987. Martyrolohiia ukrainskykh tserkov, t. 1: Ukrainska Pravoslavna Tserkva: dokumenty, materialy, khrystyianskyi samvydav Ukrainy. Toronto: Smoloskyp. [in Ukrainian].

THE NAZI OCCUPATION ADMINISTRATION'S USE OF THE ORTHODOX CHURCH TO IMPLEMENT POLITICAL PROGRAMS IN UKRAINE (1941 – 1944)

Viktor Dotsenko
Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv
Sofiia Izhuk
Master of History,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article reveals the problem of involving the Orthodox clergy in the implementation of the political and socio-economic programs of the Third Reich. It analyzes how, having legalized religious life, the Nazi regime simultaneously turned the Church into an instrument of propaganda and manipulation of public consciousness, using church authority and trust in the clergy among the population. It examines how, through religious publications, pastoral messages and sermons, the image of the Third Reich as a liberator was formed, and the communist regime was presented as the main source of evil. It is established that through church journalism, pastoral messages and public speeches of the clergy, the Nazi regime carried out an information and propaganda campaign aimed at discrediting the Soviet government and mobilizing the population to cooperate with the occupation administration. The attention is focused on the little-studied in historiography problem of the participation of the Ukrainian clergy in agitation and mobilization actions regarding the recruitment of labor to go to work in Germany, the fulfillment of labor obligations in the field, the payment of taxes in kind, and the fulfillment of other requirements and orders of the occupation administration. An attempt is made to assess the ambiguous position of the clergy, which, on the one hand, sought the revival of the activities of church structures, and on the other hand, found itself faced with a tough choice between loyalty to the occupation authorities and the preservation of Christian principles. Through the analysis of the relevant periodicals of the occupation period, different levels of participation of the Orthodox clergy in the implementation of the occupation policy have been established: from active cooperation and agitation activities to hidden or symbolic loyalty, due to the desire to avoid repression. At the same time, it is emphasized that individual clergy carried out hidden resistance, supported the Soviet or nationalist underground, and showed Christian charity by helping the needy.*

Key words: *Orthodox Church, occupation regime, political propaganda, agitation campaign, labor mobilization.*